

Бојана Секулић*

Институт за политичке студије, Београд

ИНСТИТУЦИОНАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈУ У СРБИЈИ**

Сажетак

Образовање за дијалог и толеранцију у институционалном школству у Републици Србији започето је интезивно у време почетка реформи образовања током 2001. године, најпре увођењем наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у образовни процес, а потом и кроз редефинисање наставних садржаја у општеобразовним предметима у основним и средњим школама. О ефектима наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање постоји мноштво различитих полемика у јавности, као и неких парцијалних истраживања, која указују на различите резултате. Предмет овог рада је разматрање основних карактеристика образовања за дијалог и толеранцију, као и образовних модела њихове реализације, при чему се нарочита пажња посвећује основном и средњем образовању у Србији. У овом истраживању је примењена метода анализе садржаја, којој је приступљено са холистичког становишта, што је подразумевало детаљно изучавање одређених садржаја у научној литератури, анализи релевантних докумената и објављеним резултатима досадашњих истраживања. При томе, нарочита пажња је све време била усредсређена на разумевање значења тих садржаја и њихове структуре у контексту теме овог рада. Резултати овог истраживања показују да је институционално образовање за дијалог и толеранцију у Србији сагласно са: културним

* Имејл-адреса: bojana.sekulic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, и технолошког развоја и иновација.

и друштвеним вредностима; идејно политичким циљевима развоја друштва; и да је такво образовање у корелацији са релевантним међународним документима и искуствима европских демократских друштава, што све скупа треба да допринесе развоју неолибералног модела политичке културе. Потенцијал образовања за дијалог и толеранцију у Србији су велики, али поуздани ефекти таквог образовања још увек су упитни.

Кључне речи: институционално образовање, дијалог, толеранција, Србија

УВОД

Образовање младих за дијалог и толеранцију, као основне вредности и идеале савременог демократског друштва, изражено је кроз различите наставне садржаје у основним и средњим школама у Србији. То је сасвим разумљиво, јер је Србија специфична политичка заједница, како због посебности етничког, културног, језичког и верског идентитета њених грађана, тако и због плурализма различитих идејних струјања и политичких интереса. Зато је кроз процес институционалног образовања потребно систематизовано и континуирано изграђивати демократску религијску и политичку културу у друштву како би се људи међусобно боље разумели, прихватили различитост и усавршавали свој однос према другим људима. Нарочит нагласак на образовне садржаје за дијалог и толеранцију дат је увођењем изборних наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у основним и средњим школама током 2001. године. Истовремено, тиме је започета радикална реформа образовног система у складу са неолибералним идеолошким начелима и стратегијама развоја.

Утемељење образовања за дијалог (st.grčki *Dialogos* – разговор две особе) и толеранцију (lat. *Tolerare* – подносити, трпети, уважавати) могуће је препознати у различитим учењима, међу којима су доминантна филозофска, социолошка и теолошка. У крајњем исходу, ова учења се свode на космополитско разумевање човека и друштвених односа које људи међусобно успостављају. Осим ових учења, такође треба имати у виду политичке и религијске разлоге образовања за дијалог и толеранцију, као и њихова настојања да

се у образовним курикулумима у институционалном образовању уведу одговарајући наставни садржаји који ће допринети развоју пожељне политичке и религијске културе. Зато се образовање за дијалог и толеранцију врши кроз корпусе тематских целина о религијском и политичком образовању, што је изражено кроз засебне наставне предмете, као и кроз општеобразовне предмете. Осим тога, о образовању за дијалог и толеранцију велика пажња је посвећена у многим документима међународних организација, нарочито у Декларацији УНЕСК-а о принципима толеранције, где се указује да је образовање најефикасније средство за спречавање нетолеранције: „образовне политике и програми би требало да допринесу развоју разумевања, солидарности и толеранције међу појединцима, као и међу етничким, социјалним, културним, верским и језичким групама и нацијама” (UNESCO 1995). Ове вредности су потом уграђене у националне образовне курикулуме, нарочито у посткомунистичким земљама у процесу њихове транзиције, што је био и један од подстрека за поменућу реформу образовања у Србији.

Образовање младих за дијалог и толеранцију у Републици Србији може се сагледати кроз циљеве образовања у релевантним нормативним актима и, нарочито, кроз анализу наставних планова и програма у којима су дефинисани, осим циљева, задаци образовања и наставни садржаји за предмете Верска настава и Грађанско васпитање. Затим, кроз наставне садржаје у многим општеобразовним предметима, као и у ваннаставним активностима, где се могу препознати експлицитни или имплицитни садржаји који упућују на стицање знања и развијање свести о нужности дијалога и толеранције.¹ Осим експлицитних наставних садржаја политичке и религијске природе у наставним програмима и ваннаставним

¹ То је нарочито видљиво у наставним предметима за основну и средњу школу: Српски језик, Матерњи језик са елементима националне културе (за припаднике националних мањина), Свет око нас, Природа и друштво, Народна традиција; Музичка култура, Ликовна култура, Историја, Географија, Социологија и тд, као и наставни програм Матерњи језик – говор са елементима националне културе, који се у основном образовању реализује за припаднике националних мањина на 16 језика (албански, босански, бугарски, буњевачки, влашки, мађарски, македонски, немачки, ромски, румунски, русински, словачки, словеначки, украјински, хрватски и чешки). Осим тога, у основним школама у Србији целокупна настава се изводи на осам језика националних мањина: албанском, босанском, бугарском, мађарском, русинском, румунском, словачком и хрватском језику (MPRS 2023).

активностима у школи се могу запазити и многи скривени садржаји који чине „скривени курикулум” тако да су и они од великог утицаја на образовање за толеранцију и дијалог (Bazić *et. al* 2023).

ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈА – ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ОБРАЗОВНИ МОДЕЛИ

Дијалог, као „сусрет разлика” (Šušnjić 2008) и толеранција, као став, су у међусобној зависности, јер „толеранција расте дијалогом, а истовремено истински дијалог плод је толеранције” (Valković 2018, 328). При томе, дијалог није техника или умеће саопштавања, већ пут којим се остварује сусрет у заједничком тражењу истине. Такав дијалог претпоставља отвореност према саговорнику без обзира на сличност или супротност њихових погледа, јер „спорни проблем може да се реши само дијалогом и\или силом” (Šušnjić 2008, 19). Зато дијалог треба да обезбеди смисао актерима који у њему учествују, тако да они постану одговорни саговорници, што у крајњем случају доводи до холистичког концепта дијалога кога су заговарали многи филозофи у XX веку (Philips 2011). Препреке успостављању дијалога могу бити различите, али су то углавном предрасуде и заробљеност сопственом истином која се жели наметнути саговорнику, као и „контекст у коме се он изводи” (Bakić 2022, 13). Поменути ставови онеспособљавају човека за слушање аргумената других и умањују способност за властито кориговање. Зато је вредност толеранције у непосредној вези са свешћу о сопственим границама и скромношћу која се рађа из таквога става. Толеранција не захтева да се човек одрекне свог става, него да га прошири, продуби и надиђе. Нужни услов толеранције теолози виде у скромности, трпељивости и љубави (Valković 2018), а социолози у спремности да се саслушају други, спремности на компромис и прихватање разлика (Šušnjić 2008; Čirić i Joković 2013). Осим тога, толеранција може бити став уколико се односи на мишљење другог, али уколико се односи на понашање другог, „толеранција је чин: толеранција нема границе уколико се односи на мишљење другог, али има границе када је реч о понашању” (Šušnjić 2008, 20). Међутим, у оба случаја, треба имати у виду да су „субјекти толеранције (су) појединци, групе и заједнице. Држава не може бити толерантна, јер легитимно и легално располаже силом и употребљава силу, али зато може бити гарант толеранције” (Čirić i Joković 2013, 226).

Толеранција је неопходни услов дијалога, јер је она истовремено и гарант опстанка плурализма, јер без дијалога постоји опасност „затварања у искључујуће скупине” (Valković 2018, 329). Дијалог се заснива на основним сазнањима: а) да у дијалог улазе конкретни људи, а не идеологије; б) за успех дијалога није одлучујуће да саговорници имају исто мишљење о темама о којима разговарају; и в) када се истина спозна, саговорници морају бити спремни да је прихвате (Valković 2018, 329). Сусрети људи који различито мисле значајни су из психолошких, социјалних, моралних и културних разлога. Сусрети су корак ка сазревању и учењу од других. Зато толеранција није крајњи циљ који треба остварити, већ пут остварења заједништва и значајан корак у обликовању цивилизације отворене различитости. Друштва која желе образовати и васпитавати младе за демократију настоје да промовишу толеранцију на свим нивоима. Зато се у многим европским земљама, као и у Србији, оспособљавање младих за дијалог и толеранцију у институционалном образовању врши кроз религијско и политичко образовање сведено углавном кроз засебне наставне предмете, као и кроз општеобразовне и комплементарне наставне предмете.

Религијско образовање представља изузетно важно место у институционалном образовању где се стичу знања и вештине за дијалог и толеранцију засноване на плурализму религијског учења и веровања. Значајан подстрек развоју религијског образовања у институционалном образовању дат је у Декларацији Уједињених нација о елиминацији свих облика нетолеранције и дискриминације на основу вере или уверења (1981), а потом и у многим међународним и националним документима чиме је религијско образовање одлучније уврштено у државно образовање кроз различите modele, „зависно од религијске структуре друштва, односа између верског и секуларног унутар сваке земље, традиције и сврхе верског образовања у државним школама” (Zagrin 2001, 4). У европској пракси религијског образовања изражена су углавном два основна модела: конфесионални и неконфесионални (Zagrin 2001, 4; Kuburić 2010; Đukarić 2021).

Конфесионално образовање је усмерено на одређену религију и преношење њених религијских вредности и веровања. У прилог овом моделу, истичу се ставови да је потребно код деце да се развију знања о својој религији и њеним етичким принципима, јер је то предуслов за толеранцију и савладавању индиферентности

и предрасуда. Циљеви наставе су конфесионални, али укључују потребу и упознавања деце са другим религијама, као и неговању идеала који се заснивају на толеранцији и поштовању свих људи без обзира на њихов конфесионални идентитет (Kuburić 2010, 125). Према овом моделу, државно признате цркве и друге верске заједнице, у сарадњи са државом, одређују наставне планове и програме, уџбенике и други наставни материјал и средстава, као и избор наставника. Наставнике конфесионалне верске наставе у државним школама углавном запошљава држава захтевајући им *missio canonica* (сертификат о подобности) издат од стране верске заједнице која их ангажује. Верска настава се нуди као изборни предмет или изборно/обавезни са могућношћу избора алтернативног наставног предмета, а ређе као искључиво обавезан предмет. Улога државе у овом моделу верске наставе, углавном се своди на финансијску, организациону и техничку подршку за одржавање наставе (Đukarić 2021). Овај модел верске наставе постоји у многим европским земљама, попут Грчке, Аустрије, Пољске, Немачке, Хрватске, БиХ, Србије итд. Верска настава у Србији је организована по конфесионалном моделу где је образовање усмерено на одређену религију, преношење и усвајање њених ставова и погледа на свет. То је учињено за све признате цркве и традиционалне верске заједнице које живе у Србији: Српска православна црква, Исламска заједница, Католичка црква, Словачка евангеличка црква а.в., Јеврејска заједница, Реформаторска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква а.в. (NP 2004-2018).

Други модел, неконфесионално или секуларно религијско образовање усмерено је на проучавању великих светских религија, њихових веровања, вредности и пракси. Основно полазиште у овом моделу је религијски плурализам у Европи који условљава потребу за широко конципираним религијским образовањем културолошког типа (Mršević 2009, 261). Зато се деци овде преносе општа знања о религијама, на принципима неутралног и недоктринарног образовања за које се сматра да ће бити значајан допринос разумевању и поштовању свих облика толеранције и дијалога. Овај модел наставе заступљен је у широком спектру различитих форми учења, од научно-религијских па преко општехришћанских и мултирелигијских до интерконфесионалних и међурелигијских варијанти. Према овом моделу верска настава је дефинисана у оквиру једног наставног предмета који је саставни део општег наставног плана и

програма. Овај модел верске наставе примењен је углавном у скандинавским земљама и у Великој Британији. Такође постоји и пракса искључења религијског образовања из државних школа, као што је на пример у неким деловима Француске.

Политичко образовање, које се у демократски друштвима углавном редукује на грађанско васпитање, широк је и прилично неодређен појам, али оно у суштини подразумева „познавање и разумевање званичних институција и процеса грађанског живота” (Schulz 2010, 22). Грађанско васпитање је неопходан услов како би демократија функционисала. Кроз грађанско васпитање деца треба да стекну неопходне компетенције за демократско размишљање, понашање и деловање, што ће се успешније реализовати у оквиру демократског друштва. Компетенције за грађанско васпитање, прописане су бројним документима Савета Европе и ЕУ. На основу Референтног оквира о социјалним и грађанским компетенцијама (СоЕ 2016), грађанско васпитање треба да унапреди знања, вештине и ставове које су кључне за: а) успешну и конструктивну интеракцију са другима; б) критичко размишљање; в) друштвено одговорно понашање; и г) демократско поступање (СоЕ 2016). Из овог контекста могуће је говорити о дијалогу и толеранцији, као једној од кључних тема и основном предуслову за развој демократске политичке културе.

У европским образовним системима изражена су три модела наставе грађанског васпитања који нису нужно међусобно искључиви, тако да оно може да буде: а) међупредметна тема; б) засебан наставни предмет; и в) интегрисано у друге предмете или наставне области (Eurydice 2017, 29). Међутим, у пракси не постоји ни једна земља која у свом приступу има заступљене све карактеристике било ког од наведених идеалних типова. У неким земљама, запажено је да грађанско васпитање може да буде ближе традиционалном начину преношења знања и да се бави само ограниченим бројем тема, док се у другим оно разуме на много шири начин уз спектар различитих тема и ослања се на разне образовне методе. У Републици Србији грађанском васпитању је одређен засебан наставни предмет, који има статус обавезног изборног предмета и оно је алтернатива Верској настави. Ови наставни предмети се изучавају у свим разредима основне и средње школе. Теме о дијалогу и толеранцији углавном су смештене у овим наставним предметима, али

има и релевантних наставних садржаја који су заступљени у општеобразовним предметима, као и у ваннаставним активностима.

ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈА КАО ЦИЉЕВИ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

Дијалог и толеранција условљени су културом, политичком традицијом и друштвено-економским односима одређеног друштва, као и односом религијских заједница према припадницима других конфесија. У складу са променама ових параметара, мењају се облици дијалога и толеранције или нетолеранције, као и начини њиховог испољавања, јер су дијалог и толеранција условљени „друштвено-историјским контекстом” (Vasić 2012, 338). У том миљеу се могу посматрати дијалог и толеранција у Републици Србији, што је видљиво кроз анализу: уставних одредби које се односе на људска и мањинска права и слободе, особито на слободу мисли, савести и вероисповести; циљева образовања у релевантним законима, наставним плановима и програмима за основно и средње образовање; задатака образовања, који се постављају у наставним програмима и, нарочито, у наставним садржајима.

У Уставу Републике Србије, кроз низ одредби, указано је на уставну гаранцију изражавања слободе мисли, савести и вероисповести (Ustav 2006, чл. 43-49). Те гаранције су најснажније упориште за развијање политичке и религијске културе чији су основни чиниоци дијалог и толеранција. У том контексту, од изузетног значаја су одредбе које указују да „мерама у образовању, култури и јавном обавештавању, Република Србија подстиче разумевање, уважавање и поштовање разлика које постоје због посебности етничког, културног, језичког или верског идентитета њених грађана” (Ustav 2006, чл. 48). Следствено томе, према Закону о основама система образовања и васпитања, (ZOSOV 2017), као циљеви образовања и васпитања, између осталих, истичу се: развијање осећања солидарности, разумевања и конструктивне сарадње са другима; развијање компетенција за разумевање и поштовање људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву; развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, равноправности, толеранције и уважавање различитости; развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине и сл. (ZOSOV 2017,

čl. 8). У исходима образовања од ученика се очекује да „поштује људска права и слободу, комуницира асертивно и ненасилно посебно у растућој разноликости друштава и решавању сукоба” (ZSOV 2017, čl. 9). Такође, и у Закону о средњем образовању и васпитању (ZSOV 2013-2021), као општи циљ и исход образовања, нарочито се истиче: „поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавања различитости” (ZSOV 2013-2021, čl. 9). У Правилнику о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања (NP 2004-2018), кроз неколико ставова се указује да су циљеви и задаци програма образовања „усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва”; као и „поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву” (NP 2004-2018).

У наставном програму, за предмет Верска настава, као општи циљ, истиче се, између осталог, да она треба да упуту ученике на „целовит религијски поглед на свет и живот и да им се омогући слободно усвајање духовних и животних вредности Цркве или заједнице којој историјски припадају” (NP 2004-2018). Затим, да овај циљ треба остваривати „у отвореном и толерантном дијалогу, уз уважавање других религијских искустава и погледа” (NP 2004-2018). У задацима Верске наставе се указује да она треба код ученика да „развија тежњу ка одговорном обликовању заједничког живота са другим људима, народима, верским заједницама и културама другачијим од сопствене” (NP 2004-2018). Наставни програми верске наставе за све признате цркве и верске заједнице у Србији дефинисани су на сличан начин, а наставни садржаји у складу са религијским погледима, филозофијом и искуствима одређене религије. Ови општи циљеви и задаци Верске наставе истичу се и у другим програмима за све разреде основне и средње школе. Такође, они су присутни и у каснијим изменама и допунама наставних планова и програма.

У истом наставном плану и програму, за наставни предмет Грађанско васпитање, указује се да је основни циљ наставе овог предмета „подстицање развоја личности и социјалног сазнања код ученика основне школе” (NP 2004-2018). Међутим, у наставним програмима за све разреде у основној школи у задацима наставе за овај предмет, нарочита пажња се посвећује: уважавању различитости;

превазилажењу стереотипа везаних за пол, узраст, изглед, понашање и порекло; пријатељству и моралним дилемама у вези са њим; односу појединца и заједнице; правилима која регулишу живот у заједници; заштити од насиља и ненасилном решавању сукоба; и развијању моралног расуђивања. Затим, ту су и задаци који се односе на ставове и вредности, као што су: приврженост демократским начелима и конструктивном решавању проблема, спремност на заступање и заштиту својих и туђих права, спремност на преузимање јавне одговорности за своје поступке, заинтересованост за свет око себе и отвореност према разликама, спремност на саосећање са другима и помоћ онима који су у невољи, спремност на супротстављање предрасудама, дискриминацији и неправди на свим нивоима и сл. (Bazić i Sekulić 2017).

У Правилнику о плану и програму наставе и учења за гимназију (PNUG 2020-2021), у делу где се наводе општи циљеви средњег образовања и васпитања, при самом врху приоритета указује се на: „поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавања различитости” (PNUG 2020-2021). У циљевима изучавања многих наставних предмета се са различитих аспеката указује на толеранцију која ће младима помоћи у њиховом професионалном и личном развоју. А у наставном предмету Социологија, који се изучава у трећем разреду средњих стручних школа и четвртном разреду гимназије, садржано је мноштво тема које су у функцији стицања знања о дијалогу и толеранцији (PNUG 2020-2021).

МОГУЋИ ЕФЕКТИ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ И ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА

Након више од двадесетак година од увођења наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у образовни систем Републике Србије, а потом и реформи образовања, њихови ефекти се тешко могу поуздано сагледати, нарочито не у погледу утицаја на формирање базичних ставова код младих у погледу оспособљености за дијалог и толеранцију. Зато је неопходно осврнути се на нека релевантна истраживања која могу пружити бар приближну слику стварног стања. У тој функцији, овом приликом се указује на резултате три истраживања.

У првом истраживању које се односи на наставу Грађанског васпитања и Верске наставе у основним школама Рашког округа у Србији (Bazić i Sejfović 2010), испитивани су родитељи ученика који су се за своју децу опредељивали између Верске наставе и Грађанског васпитања. Запажено је да је Верска настава била учесталије избор родитеља у млађим разредима основних школа од Грађанског васпитања. У етнички чистијим срединама већи број родитеља је бирао Грађанско васпитање, док је у местима где је етнички састав становништва изразито мешовит, проценат заступљености Верске наставе је много већи. Главни разлог одабира Верске наставе су, према мишљењу родитеља, њихова религијска уверења (88,92%), али се као разлог истиче и стицање нових знања и утицај ове наставе на формирање личности (11,08%). Разлози за учесталији избор Верске наставе могу се тражити у многим чиниоцима, међу којима је генерално изражена тенденција ревитализације религије свих конфесија у целој земљи и окружењу, а тиме и потреба људи за снажнијом верском и етничком самоидентификацијом и изражавањем. На питање родитељима: Да ли је настава изборних предмета испунила очекивања?, добијени су одговори у којима се изражава да је 32,91% испитаника наставом задовољно у потпуности, за 34,92% очекивања су делимично испуњена, а њих 26,14% своја очекивања остварило је великој мери. Наставом изборних предмета није задовољно 6,03% родитеља. Промене које су родитељи приметили код своје деце, које се могу повезати са утицајем Верске наставе или Грађанског васпитања, углавном се свode на то да су ученици стекли нова знања (60,3%) и да има неких позитивних промена у њиховом понашању и изражавању личности (17,34%). Других запажања није било или се о њима није говорило (Bazić i Sejfović 2010). Ово је изузетно важно, јер су на почетку примарног образовања наставни садржаји о друштвеним вредностима најзаступљенији и ученици на тим сазнањима формирају правила понашања и базичне ставове о свом друштвеном идентитету и вредностима којима се придаје значај у њиховом социјалном окружењу.

У другом истраживању, које је спровела невладина организација Грађанске иницијативе (2020), испитивани су ученици средњих школа у Републици Србији, где је вршена анализа ефеката предмета Грађанско васпитање на знања и ставове ученика кроз поређење са резултатима ученика који су похађали овај предмет и оних који су бирали Верску наставу (Pavlović i drugi 2020). У овом истраживању

је испитиван ниво стечених знања која су ученици до завршног разреда средњих школа имали прилике да стекну. Међутим, ниједан ученик није успео тачно да одговори на сва питања у тесту. Ниско постигнуће, показало је 23% ученика, а одличне резултате постигло је само осам ученика, што је мање од један одсто. У просеку посматрано, они који похађају Грађанско васпитање показали су више постигнуће у односу на оне који похађају Верску наставу (Pavlović i drugi 2020, 9). У истраживање је укључен и низ питања која су за циљ имала процену политичке културе ученика и степен њихове информисаности о политичком окружењу и поверењу у друштвене институције, укљученост у живот заједнице, развијене грађанске вредности и однос према другим верским и етничким заједницама, итд. Из мноштва таквих питања и одговора, овде се указује само на нека. Право на слободу вероисповести, као право на исповедање вере, јасно препознаје највећи проценат ученика, што је уједно и питање са највећим бројем тачних одговора у обе групе ученика. Тачан одговор дало је преко три четвртине ученика, а разлике између две групе нису статистички значајне. Степен политичке културе ученика испитиван је кроз 16 општих питања о ставовима према друштву и спремност на друштвену партиципацију. Највећи проценат ученика у обе групе наводи да је осредње информисан о политичким збивањима у земљи, при чему је у оба случаја више оних који сматрају да су мало или нимало информисани, него оних који процењују да су много и много информисани (28% : 17%). Резултати указују на тренд ка аполитизацији младих и постепеном губитку интересовања за политичка збивања (Pavlović i drugi 2020).

Процена вредности које су понуђене ученицима да се изјасне колико су значајне за њих лично, показује да је већина понуђених вредности од великог значаја за обе групе ученика. У вези са неким вредностима нема значајне разлике између ученика који похађају Грађанско васпитање и оних који похађају Верску наставу. Породица представља најважнију вредност за обе групе ученика и у томе међу њима нема никакве разлике. Потом, следе правда и лична слобода, пријатељи, слободно време и приватност дома. Значајне разлике појављују се у вези са осталим вредносним оријентацијама и указују на донекле дистинктиван вредносни профил обе групе ученика. Иако су све вредности релативно високо вредновање, а оне које су у том смислу нешто мање важне, то су и у једној и у другој групи ученика, ученици који похађају Верску наставу у

нешто већој мери вреднују веру и традицију, а ученици који похађају Грађанско васпитање припадност европској култури, заштити мањина, слободи медија, једнакости свих људи и социјалној правди. Када је у питању поверење у друштвене институције, групе и појединце, резултати указују да ученици у највећој мери имају поверење у себе и себи блиске особе (родитеље и пријатеље), мада у пријатеље у нешто мањој мери, што можда није очекивано за овај узраст. Иза тога следи, мада знатно ниже, поверење у наставнике, које је израженије међу ученицима који похађају Верску наставу (37% : 27%), и верске институције (38% : 50%) којима више верују они који похађају верску наставу. Такође, када се ради о институционалном поверењу, резултати указују да су установе традиционалног ауторитета, попут цркве и војске, институције у које млади, као и остали грађани Србије, имају највише поверења. О односу према другим етничким и верским групама закључивано је на основу социјалне дистанце која је испитивана путем спремности да се са припадницима других група ступи у однос пријатељства према не-етничком критеријуму. У том погледу, најмања социјална дистанца је присутна према особама друге вероисповести (Pavlović i drugi 2020, 34–35).

У трећем истраживању, на које се овде указује, извршио је професор Урош Шуваковић са сарадницима током 2022. године (Šuvaković et. al 2023a; Šuvaković i drugi 2023b), где су испитивани ставови студената учитељских факултета у Србији о: а) изучавању Верске наставе и Грађанског васпитања, као и могућој модификацији Верске наставе; и б) утицају Верске наставе и Грађанског васпитања на формирање социјалних ставова о неким друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове. Узорком је било обухваћено 317 студената, православне и исламске вероисповести. Резултати истраживања показују најпре да је значајно мањи удео студената који су похађали Верску наставу код православних студената (65,3%), него што је то случај код студената исламске вероисповести (93,1%).² Затим, студенти који су по-

² Аутори овог истраживања то објашњавају утицајем окружења, односно социјалног притиска, јер испитивани студенти исламске вероисповести претежно живе и студирају у Новом Пазару, у апсолутно већински муслиманској средини. С друге стране, тај притисак је мањи у великим градовима какав је Београд, одакле је и највећи број испитаних студената православне вероисповести.

хађали Верску наставу су у већем проценту сматрали да систем по ком се она изучава треба модификовати, док су студенти који су похађали Грађанско васпитање у већини сматрали да Верску наставу треба укинути. У вези модела верске наставе, већина студената се залаже за комбиновање професионалног и неконфесионалног модела Верске наставе, што се у суштини своди на то да би од I-IV разреда основне школе, ученици требало да похађају Верску наставу у складу са својом конфесијом, а од V-VIII разреда Верска настава би требало да буде организована према неконфесионалном моделу, „како би се упознале друге религије и конфесије, историјат религије, религија као друштвена појава и поглед на свет, као основа моралних начела и сл.” (Šuvaković i drugi 2023b, 109). Овај налаз, како аутори указују, „сугерише да би на млађим узрастима верска настава требало да буде облик социјализације у вери којој се по пореклу припада (верска индоктринација), док би на старијим узрастима религију требало изучавати као друштвену појаву у разним видовима њеног испољавања” (Šuvaković i drugi 2023b, 110).

О утицају Верске наставе и Грађанског васпитања на формирање социјалних ставова о неким друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове, резултати истраживања указују да код студената који су припадници православне вероисповести, код полазника Верске наставе и Грађанског васпитања, углавном постоји сагласност о прихватању права жена на абортус, док код студената исламске вероисповести ово право је прилично проблематично. Међутим, студенти обе вероисповести, који су похађали Верску наставу имали су негативнији став према абортусу, у односу на оне који су слушали Грађанско васпитање. По питању легализације еутаназije, изражене су значајне разлике између студената у односу на вероисповест. Студенти православне вероисповести су имали позитивнији став према легализацији еутаназije, али неодлучније у односу на прихватање права жена на абортус. Затим, када су у питању социјални ставови и према другим друштвеним питањима (проституција, истополни бракови, употреба канабиса), резултати истраживања указују да се они „и код студената православне и код студената исламске вероисповести, крећу у границама неприхватања, при чему је то неприхватање одлучније код муслимана, него код православца” (Šuvaković i drugi 2023b).

ЗАКЉУЧЦИ

За дијалог и толеранцију потребно је систематизовано и континуирано изграђивати религијску и демократску политичку културу засновану на хуманом, моралном и естетском образовању и васпитању, која се стиче у институционалном школству, као и кроз све облике неформалног образовања доживотно. То је неопходно како би људи боље разумели једни друге, прихватили различитост и усавршавали свој однос према људима друге вере и другим политичким оријентацијама. У том циљу, кроз процес основног и средњег образовања, млади у Републици Србији се већ више од двадесетак година интезивно оспособљавају. То је започето најпре увођењем посебних изборних наставних предмета (Верска настава и Грађанско васпитање) у основном и средњем образовању, а потом и комплементарних садржаја у општеобразовним наставним предметима. Ученици тиме стичу знања и усвајају одређене друштвене вредности на основу којих формирају своје базичне ставове и правила понашања заснована на постулатима религијске и демократске политичке културе. Образовање и васпитање за дијалог и толеранцију утемељено је у Уставу, а потом садржано у законима којима се уређује образовање и васпитање, наставним плановима и програмима; и, нарочито, у наставним садржајима, који су прописани за поједине наставне предмете за основно и средње образовање. Тиме се, кроз процес образовања и васпитања, ствара образовни потенцијал младих за дијалог и толеранцију.

Ефекти институционалног образовања и васпитања за дијалог и толеранцију у Републици Србији тешко се могу поуздано сагледати. О томе постоје различита истраживања која су вршена по различитим темама и у различитим временским интервалима, па су резултати неких од њих приказани и анализирани у овом раду. Они указују: да су Верска настава и Грађанско васпитање, нарочито код млађих ученика, утицали на стицање нових знања и на формирање личности, особито на снажнију верску и етничку самоидентификацију; да има позитивних промена код ученика у испољавању њихове личности; да је вредност Верске наставе у циљевима који се односе на развој целовитог погледа на свет и стварање основе за одговоран и ангажован живот у савременом друштву. Затим, да ученици средњих школа, без обзира да ли су изабрали да похађају Верску наставу или Грађанско васпитање, јасно препознају право на исповедање вере; породица за њих представља најважнију вредност,

а потом следе правда и лична слобода, пријатељи, слободно време и приватност дома. Значајне разлике појављују се у вези са осталим вредносним оријентацијама које указују донекле на вредносни профил обе групе ученика. Ученици који похађају Верску наставу у нешто већој мери вреднују веру и традицију, а ученици који похађају Грађанско васпитање више вреднују припадност европској култури, заштити мањина, слободи медија, једнакост људи и социјалну правду. О односу према другим друштвеним групама најмања социјална дистанца је присутна према особама друге вероисповести. И на крају, студенти учитељских факултета у Србији, православне и исламске вероисповести, који су слушали Верску наставу или Грађанско васпитање у току свог претходног школовања, указали су да Верску наставу треба модификовати тако што би деца од Првог до Четвртог разреда основне школе требало да похађају Верску наставу у складу са својом конфесијом, а од Петог до Осмог разреда Верска настава би требало да буде организована према неконфесионалном моделу. Међутим, ставови студената о неким осетљивим друштвеним питањима о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове, резултати истраживања указују да су код обе групе студената који су слушали Верску наставу, њихови ставови идентични са ставовима цркве или верске заједнице којој припадају. Међутим, студенти који су слушали Грађанско васпитање, њихови ставови о овим питањима су нешто друкчији.

Оно што ученици и студенти подједнако добро познају, може се приписати, осим Верске наставе и Грађанског васпитања, утицају и других општеобразовних наставних предмета, чиме сви скупа утичу на ефекте образовања за дијалог и толеранцију. Такође, ту треба имати у виду утицај и других чинилаца социјализације. Дакле, у процесу основног и средњег образовања код младих људи ствара се религијска и политичка култура која доприноси толерантнијем и хуманијем односу између људи, као и бољем разумевању различитих друштвених феномена и односа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bakić Hejden, Milica. 2022. „Dijalog između religija: realna mogućnost ili pusta želja?” *Srpska politička misao* spm.specijal32022, 13–30.
- Bazić, Jovan i Edina Sejfović. 2010. „Građansko vaspitanje i veronauka u osnovnim školama Raškog okruga.” *Pedagogija* 64 (2): 347–357.

- Bazić, Jovan i Bojana Sekulić. 2017. „Ideološki ciljevi i sadržaji u programima za prvi ciklus osnovnog obrazovanja u Srbiji.” *Politička revija* 52 (2): 65–85.
- Bazić, Jovan, Vesna Trifunović, and Bojana Sekulić. 2023. “Politics in the Classroom.” *Knowledge - International Journal* 60 (1): 125–130.
- Council of Europe - CoE 2016: *Competences for democratic culture - Living together as equals in culturally diverse democratic societies*. Strasbourg: Council of Europe.
- Čupić, Čedomir, i Milica Joković. 2013. „Značaj obrazovanja za formiranje obrazaca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija – prilog razvoju nove kulturne politike” U *Obrazovanje i razvoj*, ur. Vukotić Veselin i drugi, 222–232. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Eurydice. 2017. *Građansko vaspitanje u evropskim školama*. Luksemburg: European Commission/EACEA/Eurydice, Kancelarija za publikacije Evropske unije.
- Đukarić, Branislav. 2021. „Verska nastava u državama Evropske unije.” *Tamo daleko*.
<https://tamodaleko.co.rs/verska-nastava-u-drzavama-evropske-unije/>.
- Kuburić, Zorica. 2010. „Verska nastava između prošlosti i budućnosti.” U *Iščekujući Evropsku Uniju: Stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*, ur. Sitarski, Milan, Marko Vujačić i Ivana Bartulović Karastojković, Beograd: 119–136. Beogradska otvorena škola.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije - MPRS 2023: *Udžbenici na jezicima nacionalnih manjina*. Ministarstvo prosvete Republike Srbije. <https://prosveta.gov.rs/prosveta/udzbenici/udzbenici-na-jezicima-nacionalnih-manjina/>, 17.11.2023.
- Mršević, Zorica. 2009. „Religijsko obrazovanje i Proces, Toledo.” *Religija i tolerancija* 7 (12): 261–274.
- NP 2004-2018: Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, „Prosvetni glasnik”, br. 10/04 - 12/2018.
- Pavlović, Zoran, Tamara Džamonja Ignjatović, Aleksandar Baucal, i Kaja Damjanović. 2020. *Građansko vaspitanje i verska nastava – podjednako (ne)važni?*. Beograd: Građanske inicijative.

- Philips, Louise. 2011. *The Promise of Dialogue: The Dialogic Turn in the Production and knowledge*. Amsterdam: John Benjamins publishing CO.
- Pravilnik o planu nastave i učenja za gimnaziju [PNUG], „Službeni glasnik” RS, br. 4/2020, 7/2021.
- Schulz, Wolfram. 2010. “International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).” *ICCS 2009 International Report: Civic Knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 38 countries*. Amsterdam: IEA.
- Šušnjić, Đuro. 2008. „Dijalog i tolerancija - susret razlika.” *Kultura* 120: 19–34.
- Šuvaković, Uroš V., Jelena Petrović R. and Ivko Nikolić, A. 2023a. “Confessional Instruction or Religious Education: Attitudes of Female Students at the Teacher Education Faculties in Serbia.” *Religions* (14): 160. doi: <https://doi.org/10.3390/rel14020160>.
- Šuvaković, Uroš, V. Ivko Nikolić A. i Jelena Petrović, R. 2023b. „Verska nastava u Srbiji dve decenije posle uvođenja u školski sistem: mišljenja studenata i njihovi stavovi po srodnim pitanjima.” *Nacionalni interes* 46 (3): 93–117. doi: <https://doi.org/10.5937/nint46-47830>.
- UNESCO. 1995. *Declaration of Principles on Tolerance*. Paris: UNESCO, Culture of Peace Programme.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik” RS, br. 98/2006.
- Valković, Jerko. 2018. „Tolerancija – od podnošenja do krjeposti.” *Diacovensia* 26 (2): 313–330. doi: <https://doi.org/10.31823/d.26.2.7>.
- Vasić, Slobodan. 2012. „Razmatranje religijske tolerancije u savremenoj srpskoj filozofskoj i društvenoj misli.” *Kultura* 134: 325–340.
- Zarrín, T. Caldwell. 2001. *Religious Education in Schools: Ideas and Experiences From around the World*. Oxford: International Association for Religious Freedom.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik” RS, br. 88/2017.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju [ZSOV], „Službeni glasnik” RS, br. 55/2013 - 129/2021.

Bojana Sekulić*

Institute for political studies, Belgrade

INSTITUTIONAL EDUCATION FOR DIALOGUE AND TOLERANCE IN SERBIA

Resume

Education for dialogue and tolerance in institutional schools in the Republic of Serbia began intensively at the time of the beginning of the education reforms in 2001, first by introducing the subjects Religious Education and Civic Education into the educational process, and then by re-defining the teaching content in general education subjects in basic and secondary schools. There are many different public debates about the effects of the Religious Education and Civic Education subjects, as well as some partial researches, which indicate different results. The subject of this paper is the consideration of the basic characteristics of education for dialogue and tolerance, as well as educational models of their implementation, with special attention being paid to primary and secondary education in Serbia. In this research, the method of content analysis was applied, which was approached from a holistic point of view, which entailed a detailed study of certain contents in the scientific literature, analysis of relevant documents and published results of previous research. At the same time, special attention was always focused on understanding the meaning of those contents and their structure in the context of the topic of this paper. The results of this research show that institutional education for dialogue and tolerance in Serbia is consistent with: cultural and social values; ideological and political goals of the development of society; and that such education is correlated with relevant international documents and experiences of European democratic societies, all of which should contribute to the development of the neoliberal model of political culture. The potential of education for dialogue and tolerance in Serbia is great, but the reliable effects of such education are still questionable.

Keywords: institutional education, dialogue, tolerance, Serbia

* E-mail address: bojana.sekulic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 25. децембра 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.